

УДК 94:314.74(=511.141:=16)"08"

УГРО-СЛОВ'ЯНСЬКІ ВЗАЄМИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ІХ СТ.

Леонтій ВОЙТОВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, e-mail: lev67420@ukr.net
Кафедра історії середніх віків та візантиністики

У статті розглядаються дискусійні проблеми шляхів міграції угрів (мадярів) з Північного Причорномор'я до Подунав'я та їхні взаємини зі слов'янами під час цієї міграції. Обґрунтовуються також деякі нові версії угро-слов'янських взаємин і шляхів переходу Арпада через Карпати.

Ключові слова: угри, кабари, слов'яни, Леведія, Etelköz, Київ, Карпати, “віднайдження батьківщини”.

Надзвичайно важливий і складний період міграції угорських племен у Середнє Подунав'я й освоєння цієї території (в угорській мові це позначено особливим терміном *honfoglalás* – “віднайдження батьківщини”) через брак джерел досі викликає неоднозначні висновки дослідників¹. Усі ці процеси протікали в тісних контактах угрів зі слов'янськими племенами, що вже дає підстави вважати цю проблему однією з найактуальніших у славістиці, розв'язання якої потребує подальших досліджень.

Тривалий час в історичній науці точилася дискусія стосовно належності угорців до угро-фінського² чи тюркського³ масиву, хоча ще наприкінці XVIII ст. угорські філологи І.Шайновец та С.Дярматі переконливо довели належність угорської мови до угро-фінської групи. Складність цієї проблеми полягає в тому, що під час міграції у X ст. до власне угорської орди (семи племен) влилося восьме плем'я *кабарів*, яке розмовляло хозарською мовою. За Костянтином Багрянородним, “сталось так, що вибухнуло у них повстання проти своєї влади, а коли розгорнулася міжусобна війна, ця колишня влада їх отримала перемогу. Одні з них були перебиті, інші, втікаючи, прийшли і поселилися разом з турками [уграми. – Л.В.] в землі пачінакитів [печенігів. – Л.В.], здружившись один із одним, і стали називатися кавари [кабари. – Л.В.]. Тому і турків вони навчили мови хозарів, і самі досі розмовляють цією мовою, але мають вони й іншу – мову турків. З тієї причини, що у війнах вони проявили себе найбільш мужніми з восьми родів й

¹ Шушарин В.П. Поселение венгерских племен в Среднем Подунавье. Образование раннефеодального венгерского государства (конец IX – начало XI в.) // История Венгрии. Т.1. Москва, 1971. С.99–101; Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. Москва, 1989. С.140–141.

² Все о Венгрии / Перевод с венг. М.Попова. Ред. и предисл. Ю. Монича. Москва, 1985. С.43.

³ Проблемы археологии и древней истории угров. Сборник статей советских и венгерских археологов / Отв. ред. А.П.Смирнов. Москва, 1972. С.87.

оскільки командували в бою, вони були висунені в число перших родів⁴. Це породило версію про двомовність угорців до середини X ст. чи навіть далі⁵. При цьому дослідники вказують на наявність в угорській мові двохсот слів, запозичених з тюркської мови (близької до чуваської), якою розмовляли хозари⁶. Варто зауважити, що писемних пам'яток хозарської мови практично не збереглося і тотожність хозарської та чуваської мов доволі приблизна⁷. Мовознавці вагаються щодо цієї проблеми, хоча більшість з них факт двомовності заперечує⁸. У будь-якому випадку угорська мова стала панівною серед угорського масиву, а від *кабарів* та інших тюрків, з якими угорці стикалися протягом століть, залишилися лише окремі запозичення.

Зв'язки угорської мови з самодійськими і деякими іншими мовами азійського материка дають підстави припустити, що батьківщина фінно-угрів лежала десь на межі Європи і Азії – найімовірніше, в Приураллі та Заураллі⁹. Зв'язок угорців з *гунами*, який декларувала угорська історіографія XIX–першої половини XX ст., виявився фікцією. Правдоподібно, початковою територією угорських племен можна вважати землі, обмежені ріками Волгою, Камою і Білою та Уральськими горами. Але і ця проблема залишається дискусійною. Глибоке дослідження угорської мови і наявні свідчення про зовнішній вигляд, звичаї, поведінку угорців у час, коли вони вперше зіткнулись з європейськими народами, дають підстави підтримати гіпотезу щодо розміщення угорської прабатьківщини в Азії. Є доволі вагомими докази того, що перші нащадки цього кочового племені – вихідці з північчя Гімалаїв, і що звідти і почалось “велике переселення мадярів”¹⁰. Деякі дослідники розміщують прабатьківщину угорців в районі Саян¹¹, інші – в Західному Сибірі у межиріччі Обі й Іртиша або в басейні середньої Волги і Ками¹².

Суспільний устрій угрів-мадярів склався під впливом сусідніх тюркських племен-номадів, з якими тісно перепліталася рання історія угрів. Це були справжні азіати: низькорослі люди, з ледь прорізними очима, з голеними головами, невтомні вершники – “вони немов народились верхи на свої конях”¹³ – жадібні, жорстокі, як їх описують хроністи того часу.

Назва угорці, чи угри, має безсумнівний зв'язок з “Югрою” руських літописів; *уграми* назвали цю групу слов'яни. Сам народ до цього часу називає себе мадярами*.

Угорці (мадяри) – останні з кочовиків, що колонізували Центральну Європу. Виділення угорських народів із загальної маси фінно-угрів співпало приблизно з початком епохи бронзи у третьому тисячолітті до н.е. Відтоді угорці раз у раз займали становиська в

⁴ *Константин Багрянородний*. Об управлени империей. Текст, перевод, комментарий / Под ред. Г.Г.Литаврина и А.П.Новосельцева. Москва, 1991. С.163.

⁵ *Toynbee A.* Constantine Porphyrogenitus and his World. London–New York–Toronto, 1973. P.426; *Хелимский Е.А.* Kiraly и olasz: к истории ранних славяно-тюрко-венгерских отношений // Славяне и их соседи. Место взаимных влияний в процессе общественного и культурного развития. Эпоха феодализма. Москва, 1988.

⁶ *Toynbee A.* Constantine Porphyrogenitus and his World. P.427.

⁷ *Кляшторный С.Г.* Хазарская надпись на амфоре с городища Маяки // Советская Археология. 1979. № 1.

⁸ *Németh Gy.* A honfoglaló magyarország kialakulása. Budapest, 1930. 279–280.1; *Kristó Gy.* Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980. 70–71, 506.1; *Ligeti L.* A Magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest, 1986. 360.1.

⁹ *Третьяков П.* Финно-угры, балты и словяне на Днепре и Волге. Москва–Ленинград, 1966. С.14.

¹⁰ *Борецкий–Берфельд Н.* История Венгрии в средние века и новое время. Санкт-Петербург, 1908. С.1.

¹¹ *Мольнар Э.* Проблема этногенеза и древней истории венгерского народа. Будапешт, 1955. С.43.

¹² *Хайду П.* К этногенезу венгерского народа // Actes de Lavra / Ed. par G.Rouillard, P.Collomh. T.1. Paris, 1937. P.248–316.

¹³ *Альфан Л.* Варвары от Великого переселения народов до тюркских завоеваний IX века. Санкт-Петербург, 2003. С.240.

* “Magyar” означає “дитя землі” або “дитя гір”.

азіатських степах, переміщаючись на межу степу і лісостепу. Можливо, що саме цих угрів-мадярів мав на увазі Геродот, згадуючи у V ст. до н.е. народ “юрка” (угра, югра?): “І вони живуть полюванням, а полюють ось як. Дерев у них дуже багато в усій їхній країні, і мисливець залізає на дерево і очікує. Кожен там має привичаєного коня, що лягає на живіт, щоб не привертати до себе увагу. І кінь очікує так само, як собака. Щойно мисливець побачить із дерева дичину, він стріляє в неї з лука, скаче на коня і переслідує її разом з собакою”¹⁴. Цей народ Геродот розмістив поряд з *тісагетами*, локалізацію яких пов’язують з *городецькою культурою* (VII–V ст. до н.е.), поширеною у лісостепових просторах середньої і нижньої течії р.Оки, басейні р.Мокші і Цни та Середнього Поволжя¹⁵.

З огляду на тюркське походження назв майже всіх домашніх тварин в угорській мові, можна не сумніватися у довготривалих контактах угорців з тюркомовними кочовиками-скотоводами, які запанували в цьому ареалі, починаючи з V ст. н. е. Можна припустити, що з цього часу основна маса *угрів*, від яких відділилися пізніші *ханти* і *мансі*, відійшовши трохи на північ, почала пристосовуватись до кочового життя — в Magna Hungaria (Великій Угорщині), між річками Камою і Уралом та Північним Причорномор’ям. Тут угри-кочовики жили під гегемонією тюркомовних племен: *тюрків-булгар* (V ст.), *сабірів* (VI ст.), *оногурів* (VI–VII ст.) та *хозарів* (VII–IX ст.). Через це і візантійські автори більш пізнього часу називали угрів то “турками”, то “савардами”, то “оногурами”¹⁶. Зрештою, назва угорців в європейських мовах (лат. *Hungaras*, нім. *Ungarn*, франц. *Hongrois*, рос. *венгри*) походить від імені тюрків-оногурів, по території яких угорці кочували в 558–642 рр.¹⁷.

Зберігся опис подорожей угорського домініканця Юліана у 1235 та 1237 рр. в пошуках “Великої Угорщини”. В басейні однієї з приток середньої Волги він знайшов населення, яке розмовляло угорською мовою¹⁸. На думку угорського дослідника Й.Переньї, ця група мадярів-маджарів, що залишилася тут після відходу основної частини угрів на південь, трансформувалася пізніше в мишар-татар (меццерських татар), які до нашого часу повністю асимільовані росіянами, хоча ще в першій половині ХХ ст. ідентифікували себе як окремі етнос¹⁹. Напевно, з Південного Приуралля, яке в ранньому середньовіччі називалось Великою Угорщиною, приблизно в VI–VII ст. почався рух мадярів на захід²⁰.

Східні автори X ст. ал-Балхі і ал-Масуді ототожнювали угрів і башкирів, розміщаючи їх у басейні р. Білої. Це підтверджували і папські дипломати Д.Плано де Карпіні та Г. де Рубрук, які побували тут у XIII ст.²¹. Угровне населення було присутнє в нижній течії Ками ще у другій половині XVI–XVII ст.²². Звідси основна маса угрів перемістилась у Леведію на північ від Азовського моря і, нарешті, в край *Etelköz* – межиріччя Дніпра і Дністра²³.

¹⁴ Геродот. Історія. IV, 22 [Геродот. Київ, 1993. С.185].

¹⁵ Трубникова Н.В. Племена городецкой культуры // Труды Гос. Исторического Музея. Вып.22. Москва, 1955.

¹⁶ Грот К. Моравия и Мадьяры с половины IX в. до начала X в. Санкт-Петербург, 1881. С. 152.

¹⁷ Шушарин В.В. Венгерские племена до прихода в Среднее Подунавье // История Венгрии. Т.1. Москва, 1971. С.89.

¹⁸ Письмо брата Юлиана о монгольской войне // Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах в Восточной Европе. Подготовка текста и перевод С.А.Аннинского / Исторический архив. Т.3. Москва–Ленинград, 1940. С.83–90.

¹⁹ Perényi József. Magna Hungaria kérdéséhez // Magyar Nyelv. Budapest, 1959. 486–487 l.

²⁰ Шушарин В. Русско-венгерские отношения в IX в. // Международные связи России до XVII в. Москва, 1961. С.89.

²¹ Там само. С.89.

²² Теплоухов А.Ф. Следы бывшего пребывания угорского народа и последующая смена его пермским и русским народами // Зап. Урал. об-ва любителей естествознания. Т.39. Свдловск, 1924. С.104–108.

²³ Дейвіс Н. Європа: Історія. Київ, 2001. С.312.

Яким був їх шлях, де розташовувалась їхня держава Леведія, чи були взагалі присутні угри в Криму – ці питання надалі залишаються дискусійними. Частина науковців вважає, що угри рухалися через Волгу на Оку і далі в Леведію. Їхні опоненти припускають, що угри пройшли степами через середню течію Волги і переправились через Дон в районі Ведмедиці і Хопру. За К.Гротом, угри рухались через Волгу і Каму на Оку, а потім до верхів'я Дону. Одну з зупинок вони, імовірно, зробили на ріці Угрі²⁴. За М.Данилевським та Й.Перені, угри спочатку переселились у Башкирію, звідки їх витіснили печеніги, і тоді з дозволу хозар вони переправились через Волгу в районі нинішнього Саратова і через Дон в районі рік Ведмедиці і Хопру. А вже звідси угри-кочівники переселилися в Леведію²⁵.

У пошуках Леведії дослідники оперують свідченнями арабських та перських авторів, даними топоніміки й археологічними матеріалами. Більшість дослідників шукає Леведію в причорноморських степах між Доном і Дніпром. Проти цього рішуче виступив Е.Мольнар, який доводив, що Леведія знаходилася не в степовій, а в лісостеповій зоні між Києвом і Воронежем. Як доказ автор наводив поховання IX ст. у Воронежській області²⁶. Його версію прийняв Л.Войтович, припускаючи, що Леведія – це область лісостепу на північ від Чорного моря по обох берегах Дону, між Києвом та Воронежем²⁷. Гостро заперечував проти спроб шукати Леведію у лісостепах М.Артамонов. На його думку, угри прорвалися прямо в степи Причорномор'я і під тиском хозар відійшли на захід хозарських володінь в межиріччя Дніпра та Дунаю – в Ателькузу (Леведію)²⁸. Відрізняється версія П.Степанова, який пропонував шукати Леведію в Приураллі, де збереглися пам'ятки бахмутинської культури²⁹.

У першому тисячолітті мадяри послідовно були сусідами скіфів, сарматів, аланів, болгарів, хозарів, узів і печенігів. Уже в Леведії вони поділились на сім племен: Nyék, Kúrtgyarmat, Tarián, Jenő, Kér, Keszi та Magyar³⁰ – остання назва невдовзі закріпилася за всіма племенами. Племена очолювали окремі князі. Згодом до цих племен приєдналися племена кабірів (залишки тюрків-кочовиків, які активно виступали проти іудейської верхівки Хозарського каганату). Союз цих племен очолив Джила (Дюла). За Абу Саїдом Гардізі, який написав свою працю бл.1050–1052 рр., “Кенде – титул їхнього головного царя; титул того начальника, який відає справами – дюла, мадяри роблять те, що наказує дюла”³¹. Але арабський хроніст міг просто інтерполювати на угрів систему правління, запозичену в хозарів. Візантійські джерела сповіщають, що угри-мадяри торгували рабами через чорноморські порти. Але чи мали вони свої території в Криму?

Коли вони з'явилися в Леведії? Дата 700–750 рр. доволі проблематична³². Лише після того, як араби завоювали Бактріану і Согдіану, етнічні потрясіння в Туркестані та

²⁴ Грот К. Моравия и мадяры с половины IX в. до начала X в. Санкт-Петербург, 1881. С.186.

²⁵ Смирнов А. Археологические данные об угро-венграх в Поволжье // Проблемы археологии и древней истории укров. Сборник статей советских и венгерских археологов. Москва, 1972. С.191.

²⁶ Мольнар Э. Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа // Studia Historica. Academiae scientiarum Hungaricae. Budapest, 1955. S.116–118.

²⁷ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000. С.116.

²⁸ Артамонов М. История хазар. Ленинград, 1962. С.342.

²⁹ Степанов П. Памятники угорско-мадьярских (венгерских) племен в Среднем Поволжье. Москва, 1964. С.146.

³⁰ Дейвіс Н. Європа: Історія. С.331.

³¹ Бертольд В.В. Извлечения из сочинения Гардизи “Зайн ал-ахбар” // Бертольд В.В. Сочинения. Т.8. Москва, 1975. С.58.

³² Czeplédy K. Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest, 1985. 53–54 l.; Bartha A. A Magyar honalopítás. Budapest, 1987. 528, 1487 l.

сусідніх регіонах, які зрушили з місць групи кочовиків, серед яких були печеніги, змусили й угрів переміститися на захід. Тобто, сталося це десь наприкінці VIII ст. Тут угри мусили визнати зверхність Хозарського каганату. Очевидно, вони вже звикли до таких взаємин з тюркськими володарями.

Однак уже на початку ІХ ст. до їх об'єднання долучилися бунтівники-кабари. На думку ряду вчених, хозарська фортеця Саркел була споруджена у 833 р. саме проти угрів чи для контролю над ними³³. Це могло бути наслідком підтримки уграми бунту кабарів. Деякі дослідники, які приймають інформацію Гардізі, вважають, що першими *дюлами* в союзі угрів були кабари³⁴. Хозарам вдалося відтіснити бунтівників далі на захід – за Дніпро в Ателькузу. Тут у 30-х роках ІХ ст. вождем союзу став Леведі³⁵, наступниками якого були Алмош та Арпад. Саме десь у нижній течії Дніпра угрів (Ungare) в першій половині-середині ІХ ст. зафіксувало таке добре поінформоване джерело, як Баварський Географ³⁶. Близько 839 р. угорські загони як союзники болгар з'явилися на Дунаї³⁷.

Частина дослідників вважає, що в цей час *угри* підпорядкували собі частину східнослов'янських племен. За Й.Перенї, *угри* брали данину з *кривичів* та *сіверян*, а з *полянами* вели війну³⁸. За Е.Мольнаром, угорці збирали зі слов'ян данину для хозарів³⁹, що заперечував М.Шушарін⁴⁰. На думку Г.Вернадського, данину уграм платив і Київ. Як аргумент він наводив ім'я боярина Ольма (як похідне від Алмоша), який поставив ротонду св. Миколая на Аскольдовій могилі. Про перебування угрів під Києвом свідчать також давні топоніми: гора Угорська (Аскольдова могила), Угорське урочище під Києвом⁴¹. Дискусія щодо походження боярина Ольма (можлива скандинавська етимологія від *Holmi*) та угорсько-слов'янських стосунків триває⁴². М.Павлушкова справедливо висловила сумнів з приводу того, начебто описані у ІХ ст. у "Повісті минулих літ" хозари насправді були уграми⁴³.

Однак між першою третьою ІХ ст., коли у Причорномор'ї між Дніпром та Дунаєм вождем угрів став Леведі, і часом, коли Алмаш повів *угрів* і *кабарів* за Карпати, вони повинні були нападати на київські землі, а також *уличів* і *тиверців*. У "Повісті минулих літ" напади угрів порівнюються з нападами сучасних літописцю половців: угри – "ходяще аки се половци"⁴⁴. Про напади угрів на слов'янські території у ІХ ст. повідомляє ал-Марвазі⁴⁵. Ібн-Русте з цього приводу писав: "Мадяри панують над всіма сусідніми

³³ Цукерман К. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок.836–889 гг. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Вып.6. Симферополь, 1998. С.663–688.

³⁴ Macartney C.A. The Magyars in the Ninth Century. Cambridge, 1930. P.127.

³⁵ Bérczi G. A Magyar szókincs eredete, 2 bőv. Budapest, 1958. 131 l.; Kristó Gy. Levedi törzsszövegétől Sent István államág. Budapest, 1980. 35–39, 41 l.

³⁶ Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв.: Тексты, пер., коммент. Москва, 1993. С.7–8.

³⁷ Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. Біла Церква, 2006. С.205–206.

³⁸ Перенї Й. Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами // Studia Slavica. Budapest, 1956. Т.2. S.15.

³⁹ Мольнар Э. Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа. // Studia Historica. Academiae scientiarum Hungaricae. Budapest, 1955. S.127.

⁴⁰ Шушарин В. Русско-венгерские отношения в IX в. // Международные связи России до XVII в. Москва, 1961. С.132.

⁴¹ ПСРЛ. Т.2. Стб.16–17, 320, 444, 515.

⁴² Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С.206–207.

⁴³ Павлушкова М. Русско-венгерские отношения до начала XIII в. // История СССР. 1959. № 6. С.150.

⁴⁴ Повесть минувших лет / Под ред. В. Адриановой-Перетц. Москва–Ленинград, 1950. Ч.1. С. 21.

⁴⁵ Див.: Новосельцев А. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. Москва, 1965. С.391.

слов'янами, накладають на них тяжку данину і поводяться з ними, як з військовополоненими... Мадяри ведуть торгівлю ними"⁴⁶. Слов'яни, намагаючись захиститися від угорців, будували укріплення на Титчихінському городищі⁴⁷. Сліди цієї боротьби, яка підірвала сили київського кагана Аскольда, можна бачити також у повідомленні Никонівського зведення під 867 р. про війну Аскольда і Діра з печенігами, яких тоді ще в українських степах не було⁴⁸. Тому дуже правдоподібною виглядає здогадка Г.Маргера про союз Олега з уграми, які допомогли йому в опануванні Київського каганату⁴⁹.

Перша поява угрів у Західній Європі зафіксована у 881 р., коли їхні загони підійшли до Відня⁵⁰, але це були перші поодинокі походи окремих вождів за Карпати. Князь Олег здобув Київ у 882 р., у 883 р. він змусив платити данину *древляни*, яких *поляни* досі не могли підкорити, у 884–885 рр. – *сіверян*, у 885 р. повів війну з *тиверцями*, які займали території в нижній течії Дністра. Самотужки для таких походів у нього не вистачило б сил. Імовірно, йому допомагали угорці⁵¹.

До 887 р. становище угрів змінилося. Степові народи вже кілька десятиріч перебували в неспокою. *Араби* зрушили з місця гузів-торків, *гузи* змусили до міграції *печенігів*. Близько 893 р. хозарські правителі уклали союз з угорцями і греками проти печенігів і болгар. Хозарський каган послав морем до Візантії військо для війни з болгарами. Візантійсько-хозарське військо було розбите болгарами, які особливо жорстоко розправилися з хозарськими полоненими – перед самим обміном їм відрізали носи. Розгніваний імператор Лев IV у 894 р. прислав флот, який перевіз угорців на правий берег Дунаю, тобто в Болгарію. Угорці розбили військо царя Симеона, дійшли до Преслава, грабуючи і вбиваючи, взяли багато полонянок і продали їх у Візантію⁵². В цей час болгарський цар був блокований у Дорогостолі. У 895 р. угорці сплюндрували Болгарію⁵³. Але у 897 р., коли угорці пішли похід, печеніги і болгари напали на Леведію (чи Ателькузу?), де залишилися угорські стани з жінками та дітьми, і спустошили її. Ситуація була настільки критичною, що частина орди навіть відбилася від Алмоша і пішла в Грузію до Кавказьких воріт⁵⁴.

Настав час, який угорська традиція називає *honfoglalás* – набуттям батьківщини⁵⁵. Витіснені *печенігами* угри змушені були покинути і Ателькузу та мігрувати ще далі за Карпати⁵⁶.

Минаючи київські володіння, Арпад повів угорську орду на захід. Топоніми (с.Мажари в околицях Овруча, р.Кабарівка і с.Кабарівці у Зборівському районі), угорські поховання на Крилосі в Галичі, виявлені Я.Пастернаком (досі на території Східної

⁴⁶ *Мауродин В.* Образование древнерусского государства. Ленинград, 1945. С.192.

⁴⁷ *Смирнов А.* Археологические данные об угро-венграх в Поволжье // Проблемы археологии и древней истории угров. Сборник статей советских и венгерских археологов. Москва, 1972. С.196.

⁴⁸ Там само. С.206

⁴⁹ *Маргер Г.І.* Русько-угорський союз IX ст. у світлі літописів // Український Історичний Журнал. 1969. № 7. С.76–87.

⁵⁰ *Шушарин В.В.* Венгерские племена до прихода в Среднее Подунавье. С.94.

⁵¹ *Войтович Л.* Князь Олег Віщий: легенди і загадки // Історичні записки. Збірник наукових праць. Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. Вип.2. Луганськ, 2004. С.190–202.

⁵² *Гумилев Л.* Древняя Русь и Великая степь. Москва, 1989. С.154.

⁵³ *Альфан Л.* Варвары от Великого переселения народов до тюркских завоеваний IX века. С. 242.

⁵⁴ *Борецкий-Бергфельд Н.* История Венгрии в средние века и новое время. С.2.

⁵⁵ *Дейвис Н.* Европа: История. С.331.

⁵⁶ *Альфан Л.* Варвары от Великого переселения народов до тюркских завоеваний IX века. С.241.

Європи у Воронежській області відомі ще два поховання угорських воїнів з кіньми)⁵⁷, підтверджують відомості нотаря Аноніма про напрямок походу Арпада і його боротьбу з племінними волинськими та галицькими (хорватськими) князями. І, справді, малоймовірно, щоби угорські племена пройшли цими територіями, нікого не зачепивши.

Старша угорська історіографія вважала, що у 889 р. угри прибули до берегів Тиси, тобто до верхньої частини сучасної Угорщини⁵⁸. Ця дата неточна, бо ще у 897 р. угорці воювали з болгарами за Дунаєм. Можна тільки стверджувати, що угорці перейшли в Паннонію не пізніше 899 р.⁵⁹. Звідси випливає, що перехід угрів через пізніші українські землі Правобережжя та Прикарпаття і перехід через Карпат відбувся між 897–899 рр.

Пізніша угорська традиція зберегла відомості про перехід уграми Карпатських гір через Верецький перевал на територію сучасної Закарпатської області та Угорщини і через декілька карпатських перевалів у Трансільванію⁶⁰. Але їх шлях також залишається дискусійним. Угорські поховання, відкриті в Берегові на Закарпатті, ніби підтверджують їх перехід через Верецький перевал⁶¹, але і ця проблема не до кінця з'ясована. Датування берегівських знахідок кінця ХІХ ст. доволі сумнівне. Всі походи угорців проти Галицького князівства здійснювалися через Лупківський перевал. Основна територія Закарпаття була приєднана до Угорщини вже в ХІ ст. Заледве чи кочовики-номади ризикнули заглибитися у гори і форсувати важкий і небезпечний Верецький перевал. Першим піддав сумніву перехід Арпада через Венецький перевал К.Грот⁶².

До першої половини Х ст. мадяри ще не селилися західніше від Малих і Білих Карпат⁶³. Їм довелося воювати з Великоморавською державою та хорватськими князівствами в Паннонії та Закарпатті. В цій боротьбі при штурмі Земплина загинув Алмош. Фортеці Земплинсько-Ужанського князівства капітулювали тільки після тяжких боїв, і угорські племена заволоділи землями на північних схилах Карпат. З Ужгорода відступив князь Лаборець з дружиною, який, за твердженням угорського літопису "Gesta Hungarorum", був данником болгарського хана Салана (очевидно, царя Симеона). Угорські війська наздогнали Лаборця і, за народними переказами, стратили його на березі річки Свіржави, яка з того часу почала називатися річкою Лаборець⁶⁴. Народні перекази величають Лаборця "славним князем", який любив народ, дбав про нього, багато зробив для зміцнення князівства, укріплення фортеці, а коли на неї напали угорські війська, мужньо захищав рідну землю. Вважати князя Лаборця вигаданим персонажем немає жодних підстав: місцева традиція не була пов'язана з "Gesta Hungarorum" та й угорському автору вигадувати цього князя не було потреби.

Завоювання територій, особливо в Підкарпатті тривало доволі довго. Ужгородське і Боржавське городища були розгромлені угорцями наприкінці ІХ – на початку Х століття⁶⁵, але слов'яни не припиняли боротьби і в Х–ХІ ст. були споруджені го-

⁵⁷ Проблемы археологии и древней истории угров. Сборник статей советских и венгерских археологов. Москва, 1972. С.193.

⁵⁸ Борецький-Бергфельд Н. История Венгрии в среднии века и новое время. С.2

⁵⁹ Там само. С.2.

⁶⁰ Шушарин В.В. Венгерские племена до прихода в Среднее Подунавье. С.95.

⁶¹ Там само. С. 95.

⁶² Грот К. Моравия и Мадьяры. С.268.

⁶³ Lubomir Havlik. Staří Slovane v rakouskem Podunaji v dobe od 6 do 12 století // Rozpravy československe. akademie věol. Praha, 1963. Ročník 73. Zešit 9. S.71.

⁶⁴ Нарис історії Закарпаття. С.49.

⁶⁵ Пеняк С. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. Київ, 1980. С.157–158.

родища на підвищених і малодоступних місцях⁶⁶. Боржавське князівство ввійшло до складу Угорщини лише в першій третині XI ст., коли спадкоємець угорського престолу герцог Імре отримав титул *dux exercitus regis* Руської марки.

Спроба В.Пашуто довести, що Руська марка – це поселення королівської гвардії біля угорської столиці⁶⁷, не витримує критики. Йдеться про поселення Оросвар (пізніше Оросфольво, нині Оросі) біля Вишеграда, де жили гвардійці-руси, які охороняли королівський палац, та їхні нащадки. Ця гвардія могла з'явитись тут у часи Святослава Ігоровича, який був союзником угорців, подібно до того як руський корпус з'явився у Візантії. Але одного поселення гвардійців було замало для організації Руської марки і пишної титулатури спадкоємця трону. Руською маркою могли іменуватися лише недавно завойовані князівства карпатських хорватів. Ужансько-Земплинське князівство Лаборця було розгромлене ще Арпадом на рубежі IX–X ст. На початку XI ст. зберігало своє існування тільки Боржавське князівство, про що свідчить система засік на угорських кордонах⁶⁸. Саме анексія Боржавського князівства і могла призвести до організації на землях Закарпаття, Пряшівщини і Ніршагу окремої Руської марки, яка була передана герцогу Імре⁶⁹.

Старша угорська історіографія сформувала легенду про прихід у Паннонію Арпада у 895 р.⁷⁰ з 20 тис. воїнів, оцінюючи загальну чисельність угрів у 400 тис. Навіть якщо погодитися з оцінкою кількості воїнів у 20 тис., то приблизна кількість населення всього угорського масиву становила найменше – 100 000 людей, а найбільше – 280 000, і в жодному випадку не 500 000, як іноді припускають⁷¹. Привертає увагу ще одна обставина: слов'янське населення у всіх місцевостях, де воно жило разом з угорцями, переймало угорську мову⁷². Як висновок – угорці кількісно переважали слов'ян на цій території. Однак асиміляційні процеси значно складніші, в угорській мові багато слов'янських запозичень. Асиміляція слов'ян у Ніршагу завершилася тільки на початку XIX ст., у Словаччині не увінчалася успіхом, не кажучи про Закарпаття, яке мало постійні контакти з Галичиною і частина якого наприкінці XII–на початку XIII ст. входила до складу володінь галицьких князів.

Угро-слов'янські стосунки в процесі міграції угрів з Північного Причорномор'я до Подунав'я були конфронтаційними. Брак джерел не дає змоги розкрити їх, але можна не сумніватися, що рух і характер ставлення угрів до слов'ян не відрізнялися від їх відношення до інших європейських народів у першій половині X ст., які добре відбиті у європейських джерелах. Протягом першої половини X ст. угри здійснювали регулярні наскоки на сусідні германські, італійські і візантійські землі. Недаремно від Візантії до берегів Атлантики мало не крилатим став вислів: *“Господи, вбережи нас від стріл мадярів!”*⁷³. Угри були не менш жорстокими, ніж вікінги, але значно галасливіші за них. Як майстри шантажу, вони вимагали величезні суми викупів та данини. В своїх експедиціях угри зберігали залізну дисципліну, а в бою підпорядковувалися своїм вождям.

⁶⁶ Пеняк С. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. С.146.

⁶⁷ Там само. С.51

⁶⁸ Лелекач М.М. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X–XI ст. // Наук. зап. Ужгород. ун-ту. Історико-філологічна серія. Ужгород, 1949. С.32

⁶⁹ Gyorffy G. // Szazadok. N 92. 1958. S.574–575; Id., Zur Geschichte der Eroberung Ockiride durch Basileos II // Artes du XII-e Congres International des Etudes Byzantines. T.2. Beograd, 1964. P.152–153

⁷⁰ История Чехии. / Под. ред. В.И. Пичета. Москва, 1947. С.15.

⁷¹ Мольнар Э. Основание Венгерского государства. Будапешт, 1951. С. 8.

⁷² Там само. С. 9.

⁷³ Все о Венгрии. С. 44.

Вони використовували звичайну тактику кочовиків, імітуючи переляк і втечу, провокували противника на хаотичне переслідування, а домігшись свого – різко повертали назад⁷⁴. Наближаючись до суперника, вони пускали на нього зливу стріл, після чого вступали в бій, а при небезпеці швидко втікали⁷⁵. Їхня кіннота була озброєна списами, луками і мечами. Груди воїна і передню частину коня захищали залізні лати (пластини, нашиті на шкіряну або тканинну основу); у XI ст. в них з'явилися щити, в XII ст. – булава чи буздогань, а далі їх озброєння стало однаковим з західноєвропейським⁷⁶. Угорці діяли групами по 1000 вершників, які іноді утворювали бойові порядки в декілька ліній, і наполегливо атакували суперника.

Олегові, схоже, вдалося з ними домовитися і скерувати їх рух через землі *тиверців*, *уличів* та *хорватів*. Перехід угрів через території племінних князівств цих слов'ян був спустошливим, але короткочасним. Пройшовши Карпати найпевніше через Лупківський перевал, угри розгромили Земплинсько-Ужанське князівство і зайняли благодатну Угорську рівнину. Слов'янське населення східної і північно-східної окраїн Угорської рівнини було легко завойоване. Значна його частина, очевидно, сховалася в горах, заселених співродичами⁷⁷. Там вони, як нинішні закарпатці, зберегли свою мову, тоді як жителі рівнин її втратили, піддавшись угорській асиміляції⁷⁸.

Словацький історик К.Шашінек (Šašínek) в праці “Початки угорські” обґрунтував версію, за якою літописець Нестор під *білими уграми* вивів давніх карпатських словаків. На його думку, від східних народів було запозичено назви “білі” в розумінні “вільні, незалежні”, а “чорні” навпаки – “підкорені, залежні”⁷⁹. Зрозуміло, що ця версія хибна: всі тюркські народи запозичили у китайців кольорові назви сторін світу, які потім перенесли у Центрально-Східну Європу. За цими ознаками “білі” – це “західні”, а “чорні” – “північні”. Так само К.Грот помилково вважав, що Біла Угорія розташована північніше Чорної Угорії (Трансільванії)⁸⁰.

Щоб підкорити місцеві слов'янські племена, уграм довелося відразу ж воювати з могутньою Великоморавською державою, до складу якої входили землі пізніших Чехії, Моравії, частини Словаччини і Австрії. Моравський князь Святоплук (871–894) з 892 р. воював з німецьким королем Арнульфом. Вже тоді, у 892 р., угри, найняті Арнульфом, вторглися у Моравію і спустошили її протягом чотирьох тижнів⁸¹. Очевидно, після прориву угорського загону під Відень у 881 р., німецькі дипломати встановили з угорськими вождями контакти і скористалися цими контактами у війні проти Святоплука. У битві Святоплука з Арнульфом, що відбулася на землях Моравії у 892 р., взяли участь хорватський воєвода Браслав і угорський загін⁸². Смерть Святоплука у 894 р. і суперництво його наступника Моймира з братами, безперечно, було негайно використано Арнульфом⁸³: він утворив окрему Східно-франкську марку в Задунав'ї, захист якої до-

⁷⁴ Краткая история Венгрии: С древнейших времен до наших дней / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва, 1987. С.4.

⁷⁵ Альфан Л. Варвары от Великого переселения народов. С.241.

⁷⁶ История военного искусства с древнейших времен до начала XIX ст. Санкт-Петербург, 1896. С.132.

⁷⁷ Грот К. Моравия и Мадьяры. С.342.

⁷⁸ Зубрицкий Д. История Галицко-русского княжества. Львов, 1852.С.123.

⁷⁹ Грот К. Моравия и Мадьяры. С.237.

⁸⁰ Там само. С.246.

⁸¹ Успенский Ф.И. История Византийской империи. Т.3. Москва, 2002. С. 351–352.

⁸² Lubomír Havlík. Staří Slovoine v rakouskem Podunaji v dobe od 6. do 12 století. // Rozpravy československe. akademie včol. Praha, 1963. Ročník 73. Sešit 9. S.69.

⁸³ Успенский Ф. История Византийской империи. С. 234.

ручив герцогу Браславу (896). Великоморавський князь претендував на частину цієї марки. В цей час і відбулося вторгнення угорської орди.

До літа 900 р. угорська орда утвердилася в Карпато-Дунайському басейні, а восени цього ж року вступила у сутичку з баварськими військами. В січні 901 р. виник союз мораван і баварів. Їхні дії спричинили похід загону угорців на Велику Моравію, в результаті якого й було завдано смертельного удару (902). А протягом 905–906 рр. під натиском мадяр Великоморавський союз розпався, і Моравія на довго зійшла з історичної сцени⁸⁴. Долина ріки Морави підпала під владу угрів, але залишилась прикордонною областю, яка відділяла до другої половини X ст. володіння угрів від франків. Треба брати до уваги той факт, що влада великоморавських князів перед приходом угрів була ослабленою як внутрішньою боротьбою, так і руйнівним вторгненням франкських військ, які і визначили долю Великої Моравії⁸⁵. Після падіння Великої Моравії дорога на захід відкрилась, і угри ще півстоліття регулярно спустошували німецькі території.

Після відходу угрів з Північного Причорномор'я їхні стосунки з слов'янами залишалися визначальними аж до початку X ст.

HUNGARO-SLAVIC RELATIONS IN THE SECOND HALF OF THE IX CENTURY

Leontij VOYTOVYCH

*L'viv Ivan Franko National University
1, Universytet'ska Str., Lviv, 79000, e-mail: lev67420@ukr.net
Department of History of Middle Ages and Byzantine Study*

The ways of Hungarian migration from the North of Black Sea to the Trans-Danube Region and their relations with the Slavs in course of that migration are discussed in this article. Some new versions concerning the concept of Hungary-Slavic relations and the Trans-Carpathians overpass of Arpad are proposed.

Key words: Hungarians, Cabary, Slavs, Levediya, Etelköz, Kyiv, Carpathians, home-finding.

Стаття надійшла до редколегії 30.04.2009

Прийнята до друку 29.05.2009

⁸⁴ Краткая история Венгрии. С древних времён до наших дней / Ред. Исламов Т., Пушкаш А., Шушарин А. Москва, 1991. С.14–15; Дейвіс Н. Європа. Історія., С.338.

⁸⁵ Краткая история Венгрии. С. 15.